

ارزیابی کود بیولوژیک حاوی باکتریهای حل‌کننده فسفر و کودهای آلی

غنی شده در زراعت گندم

عباس خاصه سیرجانی^{۱*}

کارشناس ارشد دفتر تغذیه گیاهی سازمان جهاد کشاورزی کرمان؛ khassseh48@yahoo.com.au

چکیده

به منظور ارزیابی کود فسفره آلی و کود بیولوژیک فسفات‌ه بارور ۲ به عنوان جایگزینی برای کودهای فسفره رایج در زراعت گندم، آزمایشی طی دو سال زراعی ۸۴-۸۵ و ۸۵-۸۶ در مزرعه‌ای واقع در استان کرمان، شهرستان بردسیر با طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار و ۱۲ تیمار بر روی گندم اجرا شد. تیمارهای آزمایش شامل ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی + ۱۰۰ گرم کود بیولوژیک فسفات‌ه بارور ۲ (T₁)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی + ۱۰۰ گرم کود فسفات‌ه بارور ۲ (T₂)، ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی + ۱۰۰ گرم کود فسفات‌ه بارور ۲ (T₃)، ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی (T₄)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی (T₅)، ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی (T₆)، ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل + ۱۰۰ گرم کود فسفات‌ه بارور ۲ (T₇)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل + ۱۰۰ گرم کود فسفات‌ه بارور ۲ (T₈)، ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل + ۱۰۰ گرم کود فسفات‌ه بارور ۲ (T₉)، ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل (شاهد T₁₀)، ۱۰۰ کیلوگرم کود فسفات‌ه تریپل (T₁₁) و ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل (T₁₂) بودند. صفات مورد اندازه‌گیری عبارتند از عملکرد دانه، تعداد خوشه در متر مربع، تعداد دانه در خوشه، وزن هزار دانه و میزان فسفر خاک بعد از برداشت محصول براساس نتایج بدست آمده بیشترین عملکرد دانه با مصرف کود بیولوژیک فسفات‌ه بارور ۲ به همراه کود آلی فسفره به میزان ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار (T₁) به میزان ۸۴۷۷ کیلوگرم در هکتار به دست آمد که در مقایسه با تیمار شاهد شامل ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل (T₁₀) عرف منطقه براساس نتیجه آزمون خاک) ۵۸/۴ درصد افزایش نشان داد. بیشترین اجزاء عملکرد به میزان ۴۳/۳ گرم، ۴۶۶ عدد، ۴۷/۶۷ دانه به ترتیب مربوط به وزن هزار دانه، خوشه در متر مربع و دانه در خوشه از تیمار T₁ به دست آمد که در مقایسه با تیمار شاهد به ترتیب ۲۸/۳٪، ۳۹/۲٪، ۳۲/۹٪ افزایش نشان داد. بیشترین میزان فسفر تثبیت شده در خاک از تیمار ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل (T₁₂) به میزان ۹/۷۸ میلی گرم بر کیلوگرم به دست آمد که از نظر آماری با تیمار T₁₁ تفاوت معنی‌داری نداشت.

واژه‌های کلیدی: کود بیولوژیک فسفره، کود آلی غنی شده، کود سوپر فسفات تریپل

مقدمه

کاهش جمعیت میکوریزای ریشه، هدررفت ارز از کشور، تجمع عناصر آلاینده نظیر کادمیم در خاک و محصولات کشاورزی را نیز به دنبال دارد (کریمیان، ۱۳۷۷؛ ملکوتی و

مصرف بی‌رویه کودهای شیمیایی فسفره که از سنگ فسفات با میزان کادمیم بالا (۱۵ تا ۱۷۰ میلی گرم در کیلوگرم) تهیه می‌شوند علاوه بر تجمع فسفر بیش از حد

^۱ نویسنده مسئول، آدرس: کرمان، انتهای خیابان خواجه، سازمان جهاد کشاورزی، دفتر تغذیه گیاهی

همکاران، ۱۳۷۹). وارد شدن این عنصر سنگین به نتیجه غذائی انسان و دام بسیار خطرناک بوده و سلامتی انسان و روی (فسفر آلی) وجود ماده آلی در آن از منبع کود حیوانی پوسیده از نوع گاوی است. ارزش غذایی کودهای حیوانی بستگی به نوع دام، علوفه مصرفی، نوع بستر و روش نگهداری دامها دارد بر این اساس کودهای گاوی معمولا حاوی ۰/۶٪ ازت، ۰/۱٪ پنتاکسید فسفر و حدود ۰/۴۵٪ پتاسیم هستند. کودهای آلی در اسیدی کردن خاک تأثیر داشته و باعث کاهش اسیدیته و در نتیجه اسیدی شدن خاک می گردند که عمل مذکور در جذب برخی از عناصر کم مصرف نظیر روی و آهن که در حالت اسیدی بیشتر قابل جذب می باشند، مفید است. افزودن هر گونه ماده آلی به خاک قابلیت جذب فسفر را بوسیله گیاه افزایش می دهد، دلایل عمده این امر عبارتند از ترکیب گاز کربنیک تولید شده از تجزیه مواد آلی با آب و تولید اسید کربنیک، که این اسید در خاکهای آهکی حلالیت ترکیبات فسفاتی را افزایش داده و بدین ترتیب قابلیت جذب آنها را افزایش می دهد (ملکوئی و همائی، ۱۳۸۳). کود فسفره آلی حاوی عناصر فسفر، ازت، گوگرد، روی و ماده آلی قادر است با تغییر اسیدیته خاک در محیط اطراف ریشه در بهبود جذب فسفر تثبیت شده موثر باشند. میزان گاز کربنیک حاصل از تجزیه مواد آلی در خاکهای معمولی در حدود ۱۰ کیلو گرم در ساعت در هکتار است. بخش قابل توجهی از این گاز در واکنش های شیمیایی خاک وارد شده و از این راه موجب کاهش اسیدیته و حلالیت بیشتر عناصر غذایی گیاه از جمله فسفر در خاک می شود. بررسی های مختلف نشان می دهد که در خاکهای آهکی ایران مخلوط کردن کودهای فسفره عاری از کادمیم با مواد آلی موجب جذب بهتر فسفر توسط گیاه می شود (ملکوئی و نفیسی، ۱۳۷۳). پس از تجزیه مواد آلی ترکیبات مختلف فسفو هومیک که با سهولت بیشتر جذب گیاه می شوند، به وجود می آید. یون هومات جایگزین فسفات هایی که جذب سطحی شده اند گردیده، فسفات های مذکور آزاد و قابل جذب گیاه می شوند. هوموس، سطوح ذرات اکسیدهای آهن و آلومینیم و کربنات کلسیم را پوشانده و از ظرفیت تثبیت خاک می کاهد. آنیون های آلی ناشی از تجزیه مواد آلی ترکیبات پیچیده ای را با آهن و آلومینیم (در خاکهای آهکی) به وجود آورده و بدین ترتیب مانع از واکنش فسفات با آنها می شود (ملکوئی و نفیسی، ۱۳۷۳). اثر مواد آلی بر بهبود عملکرد کمی و کیفی گندم توسط محققین زیادی گزارش شده است. استیونسون و همکاران (۱۹۹۴) گزارش کردند که مصرف ماده آلی عملکرد گندم را افزایش می دهد که قسمتی از این افزایش به دلیل تأثیر تغذیه ای

نیاز در خاک، ایجاد رقابت برای جذب عناصر ریزمغذی به ویژه روی، اتلاف سرمایه، کاهش عملکرد، افت کیفیت، دام را به خطر می اندازد (ملکوئی و همکاران، ۱۳۸۳). این نکته حائز اهمیت است که غلظت کادمیم در خاکها از ۰/۱ تا ۱ میلی گرم در کیلوگرم معمولی است ولی در سنگ های فسفاته از ۲۵ تا ۱۷۰ میلی گرم در کیلوگرم متغیر است (ملکوئی و همکاران، ۱۳۷۹). به منظور کاهش تثبیت فسفر در خاک و به تبع آن کاهش وارد شدن کادمیم به خاک، اعمال مدیریت صحیح مصرف کودهای فسفره رایج که فسفر آنها بعد از وارد شدن به خاکهای آهکی به دلیل تبدیل شدن به ترکیبات نامحلول کلسیم و منیزیم و در خاکهای اسیدی به دلیل تبدیل شدن به فسفات آهن و آلومینیم از دسترس ریشه خارج می شود (ویت لاو و همکاران، ۱۹۹۹، ملکوئی و همکاران، ۱۳۷۳) اجتناب ناپذیر است. در این خصوص توجه به خصوصیات فیزیکوشیمیایی خاک از جمله اسیدیته خاک، که بهترین میزان آن برای جذب فسفر ۵/۵ تا ۶/۵ گزارش شده است (ملکوئی، ۱۳۷۸)، همچنین وجود ماده آلی و عناصر ریزمغذی مانند روی در خاک به منظور کمک در عدم تثبیت فسفر و کاهش تدریجی غلظت کادمیم خاک به همراه اضافه نمودن باکتری های حل کننده فسفات، ضروری است (شامرا، ۲۰۰۲؛ آرنوت، ۲۰۰۱؛ چادهری و همکاران ۱۹۹۹؛ و خاوازی و همکاران، ۱۳۸۴). کادمیم روی از نظر شیمیایی بسیار شبیه هستند بنابراین کادمیم می تواند جایگزین جذب و وظائف متابولسمی روی گردد (سالاردینی و مجتهدی، ۱۳۷۶). ولی بر خلاف روی این عنصر برای حیوانات سمی است. علت اصلی سمی بودن این عنصر احتمالاً میل ترکیبی آن با گروه های تیول در آنزیم های پروتئین ساز می باشد. کادمیم با فسفر برهم کنش مثبت و با روی و پتاسیم برهم کنش منفی دارد (ثواقبی و همکاران، ۱۳۷۹). بنابراین با اضافه نمودن یا مصرف روی در خاک، غلظت کادمیم در بافت های گیاهی کاهش می یابد (ابدل و همکاران، ۱۹۹۸؛ و بای بوردی و ملکوئی، ۱۳۷۸). مواد آلی نیز به علت اثرات سازنده ای که بر روی خصوصیات فیزیکی، شیمیایی و بیولوژیک خاک دارند به عنوان یکی از ارکان حاصلخیزی خاک شناخته شده اند. استفاده نامناسب از کودهای شیمیایی برای دستیابی به عملکرد بالا سبب گردیده است تا اهمیت مواد آلی کمتر در نظر گرفته شود به نحوی که در بیش از ۶۰ درصد خاک های زیرکشت ایران میزان کربن آلی کمتر از یک درصد و در بخش قابل توجهی از کشور کمتر از ۰/۵ درصد می باشد (ملکوئی، ۱۳۷۸). یکی از ویژگی های مطلوب کودهای آلی غنی شده با فسفر، گوگرد، ازت و

به ساماندهی تلفیقی تغذیه گیاهی *Microfertilizer* در کودهای فسفاته در آن از منابع آلی و بیولوژیک به همراه مصرف بهینه کودهای شیمیایی مورد نظر بوده و منجر به بهبود و حفظ حاصلخیزی، ساختمان، فعالیت‌های بیولوژیک، ظرفیت تبادل کاتیونی و ظرفیت نگهداری رطوبت خاک می‌شود (بنائی و همکاران، ۱۳۸۳). از آنجا که تولید محصول سالم و عاری از عناصر سنگین از جمله کادمیم در راستای جلوگیری از آلودگی‌های زیست محیطی از اهداف محققین تغذیه گیاهی است این تحقیق به منظور ارزیابی کود فسفاته آلی و کود بیولوژیک فسفاته بارور ۲ به عنوان جایگزینی مناسب برای کودهای فسفاته رایج اجرا شده است.

مواد و روشها

آزمایش در سال زراعی ۸۵ - ۸۴ - ۸۶ - ۸۵ در مزرعه‌ای واقع در استان کرمان - شهرستان بردسیر با عرض جغرافیایی ۲۹/۵۵ و طول جغرافیایی ۵۶/۳۴ و ارتفاع ۱۹۸۵ متر از سطح دریا به اجرا درآمد. متوسط بارندگی سالیانه ۱۴۰ میلی متر، حداکثر درجه حرارت ۳۸ درجه سانتیگراد و حداقل آن ۱۲- درجه سانتیگراد گزارش شده است. آزمایش در خاکی با مشخصات جدول (۱) با طرح پایه بلوک‌های کامل تصادفی با ۳ تکرار و ۱۲ تیمار اجرا شد. تیمارهای آزمایش شامل ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفاته آلی + ۱۰۰ گرم کود بیولوژیک فسفاته بارور ۲ (T₁)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفاته آلی + ۱۰۰ گرم کود فسفاته بارور ۲ (T₂)، ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفاته آلی + ۱۰۰ گرم کود فسفاته بارور ۲ (T₃)، ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفاته آلی (T₄)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفاته آلی (T₅)، ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفاته آلی (T₆)، ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل + ۱۰۰ گرم کود فسفاته بارور ۲ (T₇)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل + ۱۰۰ گرم کود فسفاته بارور ۲ (T₈)، ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل + ۱۰۰ گرم کود فسفاته بارور ۲ (T₉)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل (T₁₀)، ۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل (T₁₁) و ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار کود سوپر فسفات تریپل (T₁₂) بودند. زمین محل آزمایش با اجرای یک شخم عمیق و دو دیسک عمود بر هم آماده شد. میزان کود نیتروژن بر مبنای ۴۰۰ کیلوگرم در هکتار از منبع کود اوره در سه مرحله: ۱- یک سوم قبل از کاشت، ۲- یک سوم ابتدای ساقه دهی، ۳- یک سوم مرحله شیری دانه به صورت سرک مصرف شد. به جز تیمارهای آزمایش هیچ نوع کود شیمیایی فسفاته قبل از کاشت استفاده نشد. از آنجا که میزان پتاسیم قابل جذب خاک بالای ۳۵۰ میلی گرم بود کود شیمیایی پتاسه مصرف نشد. تیمارهای آزمایش قبل از

ماده آلی و قسمتی نیز مربوط به بهبود خصوصیات فیزیکی و شیمیایی و بیولوژیک خاک می‌باشد. وی طی دو سال آزمایش مشاهده کرد که در کرت‌های حاوی ماده آلی تراکم بوته در واحد سطح و رشد اولیه گیاه بیشتر بود که خود ناشی از تیره‌تر بودن خاک و جذب بیشتر انرژی خورشیدی و در نتیجه گرم‌تر شدن خاک بود. بدرودین و همکاران (۱۹۹۹) در آزمایشی بر روی گندم گزارش کردند که کاربرد ۱۰ تن در هکتار کود حیوانی به عنوان ماده آلی عملکرد گندم را نسبت به مصرف کودهای شیمیایی به میزان ۱۴٪ افزایش داد. بهبود شاخص‌های فیزیولوژیک از جمله تشعشع فعال فتوسنتزی، راندمان مصرف نور و غلظت نیتروژن برگ با مصرف کودهای حاوی مواد آلی از منبع حیوانی روی گندم و سیب زمینی توسط آرنوت و همکاران (۲۰۰۱) گزارش شده است. کودهای بیولوژیک فسفاته از موثرترین یاری‌کنندگان گیاه برای تأمین فسفر قابل جذب در سطوح مطلوب به شمار می‌روند (حسن زاده و همکاران، ۱۳۸۶). میکروارگانیزم‌های حل‌کننده فسفات به گروهی نامتجانس از میکروارگانیزم‌ها اطلاق می‌شود که قادرند از طریق مکانیسم‌هایی چون ترشح اسید موجب آزادسازی فسفر از فسفر نامحلول گردند (شامرا و همکاران، ۲۰۰۲). بیشترین درصد ریز جانداران حل‌کننده فسفات را در خاک‌ها، باکتری‌ها و قارچ‌ها تشکیل می‌دهند که به دو دسته باکتری‌های حل‌کننده فسفات و قارچ‌های حل‌کننده فسفات تقسیم می‌شوند (وایتلو و همکاران، ۱۹۹۷). مهمترین باکتری‌های حل‌کننده فسفات عبارتند از *اینتروباکتر آگلومرانس*، *باسیلوس سیرکولوس*، *باسیلوس مگاترینوم*، *پسودوموناس استریتا* و *باسیلوس سوتیلیس* (سوبارائو و همکاران، ۱۹۹۸) و از مهمترین انواع قارچ‌های حل‌کننده فسفات می‌توان به قارچ‌های *آسپرژیلوس* و *پنیسیلیوم* اشاره کرد (ایلمر و همکاران، ۱۹۹۲). باکتری‌های حل‌کننده فسفات می‌توانند با مکانیسم‌هایی از جمله تولید و ترشح اسیدهای آلی مانند ۲-کتوگلوکونیک اسید، سیتریک اسید، آلزالیک اسید، مالیک اسید و سوکسینیک اسید و... در حلالیت فسفات‌های معدنی کم محلول موثر باشند. علاوه بر آن بسیاری از آنها با تولید آنزیم فسفاتاز، آزاد شدن فسفر از ترکیب‌های آلی فسفردار را موجب می‌شوند. سلیسپور (۱۳۸۲) گزارش کرده است اسیدهای آلی مانند اگزالیگ اسید و سیتریک اسید با کلاته کردن و تشکیل کمپلکس در پایداری با کاتیون‌های آهن و آلومینیم و کلسیم باعث آزاد شدن فسفات به داخل محلول خاک می‌شوند. همچنین گلوکونیک اسید و ۲-گتواگزالیگ اسید با آزادسازی پروتون سبب کاهش اسیدیته محلول و انحلال فسفات‌های معدنی نامحلول می‌گردد. امروزه توجه ویژه‌ای

+ فسفات (بارور ۲) تفاوت معنی داری نشان نداد. (جدول ۳). بهبود عملکرد در این تیمار (T₂) علیرغم کاهش مصرف ۵۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی را می توان به نقش موثر کود بیولوژیک مصرفی با این تیمار دانست. سوبارائو و همکاران (۱۹۹۸) با بررسی اثرات باکتری های حل کننده فسفات در قالب مصرف کودهای بیولوژیک اظهار داشتند این باکتری ها با ترشح اسیدهای آلی مانند آگزالیک اسید و سیتریک اسید، کاهش اسیدیته خاک به لحاظ ترشح گلوکونیک اسید و ۲-کتواگزالیک اسید و آزاد سازی پروتون، ترشح آنزیم فسفاتاز، توسعه سیستم ریشه ای و بالا رفتن راندمان جذب فسفر قادرند در بهبود عملکرد دانه موثر باشند. مقادیر متفاوت مصرف کود سوپرفسفات تریپل (تیمارهای T₁₀، T₁₁، T₁₂) در مقایسه با همین مقادیر اما به همراه مصرف کود بیولوژیک فسفات بارور ۲ (تیمارهای T₉، T₈ و T₇) عملکرد دانه را تا کمتر از ۵۰۰۰ کیلوگرم در هکتار (۴۸۷۸ کیلوگرم در هکتار) کاهش داد که این کاهش عمدتاً می تواند به دلیل تثبیت بالای فسفر در خاک و از دسترس خارج شدن در خاک های آهکی و عدم مصرف کود بیولوژیک و ماده آلی در خاک باشد. که با یافته های کریمیان و همکاران (۱۳۷۳) و استیونسون و همکاران (۱۹۹۴) و بدرودین و همکاران (۱۹۹۹) و آرنوت و همکاران (۲۰۰۱) تطابق داشت.

اجزاء عملکرد

اثر تیمارها بر وزن هزار دانه در سطح ۰/۱ درصد معنی دار شد (جدول ۲) اما روند کاهش وزن هزار دانه با کاهش مصرف کود فسفره آلی و بیولوژیک مشاهده گردید (جدول ۳). با افزایش مصرف کود فسفره آلی به همراه کاربرد کود بیولوژیک فسفات بارور ۲ به لحاظ نقش موثر ماده آلی موجود در آن در حفظ رطوبت خاک، بهبود شرایط جذب سایر عناصر با کاهش اسیدیته خاک، بالا رفتن حلالیت فسفر تثبیت شده در خاک و رهاسازی آن وزن هزار دانه افزایش یافت که این روند در سایر آزمایشات نیز گزارش شده است (برزگر و همکاران، ۲۰۰۲؛ شامرا و همکاران، ۲۰۰۲). اثر تیمارها بر تعداد دانه در خوشه در سطح ۰/۱ درصد معنی دار بود (جدول ۲) که از روندی مشابه اثر تیمارها بر وزن هزار دانه پیروی می کرد (جدول ۳). اما اثر سال بر تعداد خوشه در متر مربع و فسفر قابل جذب خاک بعد از برداشت معنی دار نشد (جدول ۲). بررسی پارامترهای جوی نشان می دهد که متوسط درجه حرارت طی ماههای فروردین و اردیبهشت سال زراعی ۸۵ - ۸۴ در مقایسه با سال زراعی ۸۶-۸۵ به ترتیب ۱/۳ درجه سانتی گراد و ۴/۲ درجه سانتی گراد کمتر بوده که حاکی از خنک بودن هوا طی دوره گلدهی و گرده افشانی می باشد

کاشت و پس از محاسبه در کرت های مورد نظر اعمال و تا عمق ۱۰ سانتی متری با خاک مخلوط شدند. بذر کرت تیمارهای T₁، T₂، T₃، T₇، T₈ و T₉ قبل از کاشت با محلول پاشی کود فسفات بارور ۲ روی بذورتلقیح و سپس کشت شدند. بذرکاری برای کلیه تیمارها بر مبنای تراکم ۴۰۰ دانه در مترمربع در ۶ خط ۶ متری با فاصله ۲۰ سانتی متر انجام شد. آبیاری به صورت بارانی (کلاسیک ثابت) در زمانهای مورد نیاز انجام شد. صفات مورد اندازه گیری عبارت از عملکرد دانه، تعداد خوشه در مترمربع، تعداد دانه در خوشه، وزن هزار دانه و میزان فسفر خاک بعد از برداشت محصول بودند. خطوط کاشت ۱ و ۶ هر کرت آزمایش به عنوان حاشیه در نظر گرفته شد. ردیف ۳ برای نمونه برداری خوشه و ردیفهای ۴ و ۵ برای تعیین عملکرد دانه در نظر گرفته شدند. در مرحله رسیدگی فیزیولوژیکی از ردیف کاشت سوم هر کرت ۱۰ خوشه برداشت شد و اجزاء عملکرد روی آنها محاسبه شد. تعداد دانه در خوشه از تقسیم تعداد کل دانه های حاصله از خوشه ها به تعداد خوشه تعیین گردید. پس از تهیه نمونه از هرکرت، نمونه ها با دقت یک هزارم گرم توزین و وزن هزار دانه محاسبه شد. تعداد پنجه های بارور هر بوته از خط ۳ هر کرت به مساحت ۰/۳ مترمربع به طور تصادفی انتخاب و پس از خارج ساختن بوته ها از خاک تعداد پنجه های بارور هر بوته شمارش و نهایتاً تعداد خوشه در متر مربع تعیین شد.

نتایج و بحث

عملکرد دانه

نتایج تجزیه واریانس مرکب با فرض تصادفی بودن اثر سال نشان دهنده اثرات معنی دار تیمارها بر عملکرد دانه و اجزاء عملکرد در سطح ۰/۱ درصد بود. اثر متقابل سال در تیمار بر عملکرد دانه در سطح ۰/۱ درصد معنی دار و بر سایر صفات معنی دار نبود (جدول ۲). مقایسه میانگین عملکرد دانه نشان داد که مصرف کود بیولوژیک فسفات بارور ۲ به همراه کود فسفره آلی به میزان ۱۵۰ کیلوگرم در هکتار بیشترین عملکرد دانه (۸۴۷۷ کیلوگرم در هکتار) را داشت (جدول شماره ۳). برزگر و همکاران (۲۰۰۲) اثر کاربرد مواد آلی بر افزایش عملکرد دانه، و سلیسپور و همکاران (۱۳۸۲) و سلیح و همکاران (۱۹۸۹) اثر میکروارگانیزم های آزاد کننده فسفر از طریق کاهش تثبیت فسفر در خاک و قابل دسترس بودن برای گیاه را بر بهبود عملکرد دانه گندم گزارش کردند که با نتایج این تحقیق مطابقت داشت. مقدار بالای مصرف کود فسفره آلی (۱۵۰ کیلوگرم در هکتار: T₆) بدون کاربرد کود بیولوژیک عملکرد دانه را بهبود بخشید به طوری که از نظر آماری با تیمار T₂ (۱۰۰ کیلوگرم در هکتار کود فسفره آلی

موثر مواد آلی، وجود باکتریهای **Archival SID** کفده فسفات باعث اسیدیته خاک در محدوده ریشه‌ها را می‌توان از جمله دلایل عمده خارج شدن فسفر از خاک توسط گیاه دانست. در این آزمایش به نظر می‌رسد با توجه به وجود فسفر بالا در خاک‌های زراعی که در اثر مصرف بی‌رویه کودهای شیمیایی فسفره رایج حاصل شده بود و اثرات منفی مصرف بی‌رویه این کودها (کودهای فسفره رایج) از جمله خرابی ساختار فیزیکی خاک (سنگین شدن خاک)، تجمع عنصر سنگین کادمیم و نهایتاً آلودگی خاک و محصولات تولیدی به این عنصر و به خطر افتادن سلامت مصرف‌کنندگان لازم است به منظور اصلاح ساختار خاک و سم زدایی از عناصر سنگینی مانند کادمیم (ناشی از مصرف بی‌رویه کودهای فسفره)، از کودهای آلی غنی شده با فسفر، گوگرد، ازت و روی (فسفره آلی) به همراه کودهای بیولوژیک حل‌کننده فسفر از جمله فسفات‌ها بارور ۲ (تیمارهای T_1, T_2, T_3) برای آزادسازی فسفر تثبیت شده در خاک و تأمین این عنصر در راستای مصرف بهینه کودهای فسفره رایج و افزایش عملکرد کمی و کیفی محصول استفاده کرد.

(آمارنامه هواشناسی استان سال ۸۵-۸۶، ۸۴-۸۵). این موضوع باعث شد که تعداد گل‌های تلقیح شده موجود در گلچه‌های هر سنبلچه افزایش یافته و به تبع آن تعداد دانه در خوشه در کلیه تیمارها در سال اول نسبت به سال دوم از وضعیت بهتری برخوردار باشد. افزایش درجه حرارت طی ماه‌های خرداد و تیر در سال زراعی ۸۶-۸۵ در مقایسه با سال ۸۵-۸۴ (آمارنامه هواشناسی استان سال ۸۵-۸۶، ۸۴-۸۵) باعث چروکیدگی شدن دانه‌ها و کاهش وزن هزار دانه در کلیه تیمارها شد. بادزدگی و چروکیدگی شدن دانه‌ها در اثر بالا رفتن درجه حرارت طی دوران پر شدن دانه که نهایتاً منجر به کاهش وزن هزار دانه می‌شود توسط کاتالین و همکاران (۲۰۰۸) گزارش شده است. میزان فسفر قابل جذب موجود در خاک با مصرف مقادیر متفاوت کود فسفره آلی + کود بیولوژیک در مقایسه با مصرف مقادیر متفاوت کود سوپر فسفات تریپل تا حد بحرانی فسفر در خاک پائین آمد (جدول ۳) که بیانگر عدم تثبیت این عنصر خاک به دلیل فراهم بودن شرایط مناسب خاک در جذب آن توسط گیاه بوده است. نقش

جدول ۱- مشخصات فیزیکی شیمیایی خاک

عمق (cm)	PH	EC dS/m	T.N.V	OC (%)	Pav (mg/kg)	Kav (mg/kg)	بافت
۰-۳۰	۷/۱	۲/۳	۱۱/۲۵	۰/۵۶	۱۲/۴۲	۵۱۲	لوم شنی رسی

جدول ۲- تجزیه مرکب صفات مورد اندازه‌گیری تیمارهای تحت آزمایش

منبع تغییر	درجه آزادی	عملکرد دانه	وزن هزار دانه	خوشه در مترمربع	دانه در خوشه	فسفر قابل جذب خاک
سال	۱	۰/۵۵۸*	۴۳/۷۱**	۱/۵۰۲	۲۰/۲۶*	۲/۰۳۳
خطا (۱)	۴	۰/۰۶۲	۱/۰۳۲	۰/۳۱۶	۲/۷۶۴	۰/۴۳۵
تیمار	۱۱	۱۰/۶۵۴**	۱۰۷/۱۹**	۳/۳۰۵**	۲۴۵/۳۱**	۱۷/۴**
تیمار*سال	۱۱	۰/۰۸**	۰/۸۹۴	۰/۰۹۰	۱/۶۵۶	۰/۳۳۵
خطا (۲)	۴۴	۰/۰۲۲	۰/۷۲۸	۰/۱۴۱	۲/۱۸۸	۰/۴۸۴
%CV	-	%۲/۳۴	%۲/۳۹	%۱۰/۵۵	%۳/۸۲	%۱۰/۱

جدول ۳- مقایسه میانگین صفات اندازه گیری شده در تجزیه مرکب دو ساله *Archive of SID*

تیمار	عملکرد (کیلوگرم در هکتار)	وزن هزار دانه (گرم)	خوشه در مترمربع	دانه در خوشه	فسفر قابل جذب خاک (ppm)
T ₁	۸۴۷۷a	۴۳/۳a	۴۶۶a	۴۷/۶۷a	۵/۸۳۳f
T ₂	۷۹۳۲b	۴۰/۲۲b	۴۰۰b	۴۵b	۵/۰۶f
T ₃	۷۰۳۳c	۳۸/۵c	۳۸۳c	۴۳/۱۷c	۴/۷g
T ₄	۶۴۸۳d	۳۸/۰۳d	۳۷۳d	۴۲/۲۹d	۵/۳۵Fg
T ₅	۶۰۰۰e	۳۶/۱۳e	۳۰۰e	۴۱e	۵/۳۸Fg
T ₆	۷۸۴۸b	۴۰/۰۳b	۴۰۱b	۴۵/۳b	۵/۶f
T ₇	۵۵۹۰f	۳۳/۶۳f	۳۰۰f	۳۴/۲۸f	۷/۳e
T ₈	۵۴۵۰f	۳۳/۲۴f	۳۰۱f	۳۴/۴۲f	۷/۴e
T ₉	۵۴۳۲f	۳۳/۲۰f	۳۰۲f	۳۴/۶۲f	۸/۰۳d
T ₁₀	۴۹۵۸g	۳۱/۰۳g	۲۸۳g	۳۱/۹۷g	۸/۷۱c
T ₁₁	۴۹۴۳g	۳۱g	۲۸۰g	۳۱/۴۲g	۹/۱۳ab
T ₁₂	۴۸۷۸g	۳۰/۲۵g	۲۶۰h	۳۰/۷۵h	۹/۷۸a

جدول ۴- مقایسه میانگین وزن هزار دانه و دانه در خوشه و عملکرد دانه در سال زراعی ۸۵-۸۴

تیمار	وزن هزار دانه (گرم)	دانه در خوشه	عملکرد دانه
T ₁	۴۴/۶a	۴۷/۶۷a	۸۷۸۷ a
T ₂	۴۰/۴۳b	۴۶/۳۳b	۸۰۳۰ b
T ₃	۳۹c	۴۴/۳۳ c	۷۱۳۳ c
T ₄	۳۷/۲۷d	۴۱/۷۳d	۶۶۰۰d
T ₅	۳۹/۴۳c	۴۴/۸۳c	۶۱۱۰e
T ₆	۴۰/۷۳b	۴۶/۲۷b	۷۸۳۰ b
T ₇	۳۴/۲۷e	۳۵/۲۳e	۵۹۰۰ f
T ₈	۳۴/۱ e	۳۵/۱۷e	۵۶۱۰ f
T ₉	۳۴/۱e	۳۵/۲۳ e	۵۵۵۳ f
T ₁₀	۳۲/۰۷f	۳۱/۵fg	۵۰۰۰ g
T ₁₁	۳۱/۹f	۳۱/۹۳f	۵۰۲۰ g
T ₁₂	۳۰/۵g	۳۰/۸۳g	۴۹۲۳ g

اثر سال بر تعداد خوشه در متر مربع و فسفر خاک بعد از برداشت معنی دار نشد. (جدول ۲)

جدول ۵- مقایسه میانگین وزن هزار دانه و دانه در خوشه و عملکرد دانه در سال زراعی ۸۶-۸۵

تیمار عملکرد دانه	وزن هزار دانه (گرم)	دانه در خوشه	عملکرد دانه
T ₁	۴۲ a	۴۴a	۸۱۶۷ a
T ₂	۴۰b	۴۲/۳۳b	۷۸۳۳ b
T ₃	۳۸c	۴۰c	۶۹۳۳ c
T ₄	۳۶/۶۷d	۳۹d	۶۱۶۷ d
T ₅	۳۵ e	۴۱c	۶۰۶۷ e
T ₆	۳۹/۳ b	۴۱/۵b	۷۷۶۷ b
T ₇	۳۳ f	۳۳/۳e	۵۳۰۰ f
T ₈	۳۲/۳۳ fg	۳۲/۹e	۵۳۰۰ f
T ₉	۳۲/۳۳ fg	۳۱/۵f	۵۲۸۰ f
T ₁₀	۳۱g	۳۰g	۴۹۱۰ g
T ₁₁	۲۹/۵ h	۲۹/۲hg	۴۸۶۷ g
T ₁₂	۲۸ h	۲۹hg	۴۸۳۳ g

اثر سال بر تعداد خوشه در متر مربع و فسفر خاک بعد از برداشت معنی دار نشد. (جدول ۲)

۱. آمارنامه هواشناسی استان کرمان سال ۸۴-۸۵ و ۸۵-۸۶. اداره کل هواشناسی استان
۲. بای بوردی، احمد، و ملکوتی، محمد جعفر. ۱۳۷۸. بررسی تأثیر منابع کود آلی بر کمیت و کیفیت پیاز قرمز در دو منطقه بناب و خسرو شهر.
۳. بنایی، محمد حسن. مومنی، عزیز. بای بوردی، محمد و ملکوتی، محمد جعفر. ۱۳۸۳. خاکهای ایران تحولات نوین در شناسایی، مدیریت و بهره برداری، انتشارات سنا، ۴۸۲ ص.
۴. ثوابی، غلامرضا. و ملکوتی، محمد جعفر. ۱۳۷۹. بررسی نقش روی در کاهش اثرات سوء کادمیم بر عملکرد و کیفیت دانه گندم. مجله علمی پژوهشی خاک و آب، جلد ۱۲، شماره ۹، صفحات ۶۶ الی ۷۵ تهران، ایران.
۵. حسن زاده، الناز. مظاهری، داریوش. چای چی، محمد رضا. و خاوازی، کاظم. ۱۳۸۶. کارآیی مصرف باکتریهای تسهیل کننده جذب فسفر و کود شیمیایی فسفره بر عملکرد و اجزاء عملکرد جو. پژوهش و سازندگی جلد، ۲۰ شماره ۴.
۶. خاوازی، کاظم و اسدی رحمانی، هادی. ۱۳۸۴. ضرورت تولید صنعتی کودهای بیولوژیک در کشور مجموعه مقالات، انتشارات سنا ۴۳۹ ص.
۷. سالاردینی، علی اکبر. و مجتهدی، مسعود. ۱۳۷۶. اصول تغذیه (جلد دوم) مرکز دانشگاهی. شماره ۳۶۸. تهران. ایران.
۸. سلیسپور، محمد. ۱۳۸۲. مطالعه مزرعه ای اثر بخشی کودهای میکروبی فسفات‌ها حاوی میکرو ارگانیزمهای حل کننده فسفات بر عملکرد کمی و کیفی ذرت، سومین همایش ملی توسعه کاربرد مواد بیولوژیک و استفاده بهینه از کود و سم در کشاورزی.
۹. کریمیان، نجفعلی. ۱۳۷۷. پیامدهای زیاد روی در مصرف کودهای شیمیایی و فسفری. مجله علمی پژوهشی خاک و آب، جلد ۱۲، شماره ۴، موسسه تحقیقات خاک و آب، تهران، ایران.
۱۰. ملکوتی، محمد جعفر. ۱۳۸۴. کشاورز پایدار و افزایش عملکرد با بهینه سازی مصرف کود در ایران. انتشارات سنا، ۴۶۹ ص ۲.
۱۱. ملکوتی، محمد جعفر و نفیسی، مهدی. ۱۳۷۳. مصرف کود در اراضی فاریاب و دیم (ترجمه). چاپ دوم. انتشارات سنا، ۲۴۲ ص.
۱۲. ملکوتی، محمد جعفر. ترابی، منصور و طباطبایی، سید جلال. ۱۳۷۹. اثرات سوء کادمیم و روش های کاهش غلظت آن در محصولات کشاورزی، نشریه فنی شماره ۶۷، نشر آموزش کشاورزی معاونت تات وزارت کشاورزی، کرج، ایران.
۱۳. ملکوتی، محمد جعفر. بای بوردی، احمد و طباطبایی، سید جلال. ۱۳۸۳. مصرف بهینه کود گامی موثر در افزایش عملکرد بهبود کیفیت و کاهش آلایندهای در محصولات سبزی و صیفی و ارتقاء سطح سلامت جامعه - وزارت کشاورزی - معاونت زراعت دفتر سبزی و صیفی و ارتقاء سطح سلامت جامعه. وزارت کشاورزی، معاونت زراعت، دفتر سبزی و صیفی، انتشارات نشر علوم کشاورزی کاربرد. تهران. ۳۳۸ ص.
۱۴. ملکوتی، محمد جعفر. ۱۳۷۸. کشاورزی پایدار و افزایش عملکرد با بهینه سازی مصرف کود در ایران. انتشارات نشر آموزش کشاورزی. کرج. ایران.
۱۵. ملکوتی، محمد جعفر و همایی، مهدی. ۱۳۸۳. حاصلخیزی خاکهای مناطق خشک و نیمه خشک مشکلات و راه حل ها، نشر آثار علمی دانشگاه تربیت مدرس، ۵۰۸

16. Abdel-Sabour, M.F., Mortvedt, J. and Kelose, j. 1998. Cadmium-Zinc interaction in plants and cactractable Cadmium and Zinc fraction in soil. Soil sci. 145(6): 424-431.

17. Arnout, Y. D. 2001. Yield and growth components of potato and wheat under organic Nitrogen Management. Agr. J. 93: 1370-1385.
18. Badaruddin, M., Reynolds, M.P. and Osman, A. 1999. Effect of organic and Inorganic fertilizer, Irrigation frequency and mulching. Agr. J. 91: 975-983.
19. Barzegar, A.R., Yousefi, A. and Daryashenas, A. 2002. The effects of addition of different, amount and types of organic materials soil physical properties and yield of wheat. Plant & Soil. 274: 295-301.
20. Chaudhary, M., Balley, L.D. and Grant, C.A. 1994. Effect of Zinc on Cadmium concentration in the tissue of durum wheat. Can J Plant Sci. 74: 549-552.
21. Illmer, P. and Schinner, F. 1992. Solubilization of inorganic phosphate by microorganisms isolated from forest soils. Soil Bio & Biochemical. 24: 389-395.
22. Katalin, J., Attila, F., Barnabas, B. 2008. Effect of water deficit and elevated temperature on pollen development of drought sensitive and tolerant winter wheat (*triticum aestivum*) genotypes. Acta Bio. 52(1): 67-71.
23. Salih, H.M., Yahaya, H.I., Abdul-Rahem, A.M. and Munam, B.H. 1989. Availability of phosphorus in a calcareous soil treated with rock phosphate or super phosphate as affected by phosphate dissolving fungi. Plant & soil. 120: 181-185.
24. Shamra, A.K. 2002. Biofertilizers sustainable agriculture. Agrobios India Publications
25. Stevenson, F.J. 1994. Humus chemistry. John Wiley & sons. New York.
26. Subbarao, W.S. 1998. Phosphate solubilizing microorganisms biofertilizer in agriculture. PP. 133-142. National Institute of Industrial Research.
27. Sundara, B., Natarayan, V. and Hari, K. 2001. Influence of Phosphorus solubilising bacteria on soil available P-status and sugarcane development on a tropical vertisil. Sugarcane Tech. 24: 47-51.
28. Whitlaw, M.A., Harden, T.Y. and Bender, G.L. 1999. Plant growth promotion of wheat inoculated with *penicillium radicum* sp. Nov. Aus J Soil Res 8: 291-300.